

Ajaloo Instituudis esitleti Ea Janseni postuumselt ilmunud suurteost

Eesti 19. sajandi ühiskonna arengu mõtestamises on kümmekonna aastaga toimunud sügav muutus. Rida väljapaistvaid monograafiaid ja mitu doktoritööd annavad tunnistust, et lähimineküü põletavate probleemide kõrval jätkub jõudu ka eestluse sünniaegade jaoks ning seejuures on hakatud loobuma ühekülgsest rahvuskesksest vaatenurgast. Uuele mõttetasaandile siirdumine on toimunud võrdlemisi rahulikult, ilma tüli ja ägeda diskussioonita. Selle põhjuste hulgas võiks siinkohal mainida kahte: raudse eesriide aegadel Läänes ilmunud baltisakslaste, samuti eesti-läti eksiilteadlaste ajalooteste retseptioon ning kodumaal tegutsenud ajaloolase Ea Janseni looming ja autoriteet.

Möödunud aastal ilmus Eesti Ajalooarhiivi kirjastusel Ea Janseni viimane raamat “Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda” (553 lk). See teos on autori elutöö arendus, üldistus ja veel midagi enam.

14. novembril 2007 toimus Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis raamatu esitus, mis kujunes teose tähtsusele ja selle autori pikaajalisele (1949–1998) AI-s töötamisele pühendatud lühikonverentsiks. Kohal oli Ea Janseni lähedasi, töökaaslasi ning õpilasi Tallinnast, Tartust ja mujalt. Üritust juhatas Tõnu Tannberg, pike-ma sõnavõtuga esinesid AI direktor Magnus Ilmjärv, ajaloolased Tiit Rosenberg, Jaanus Arukaevu, Marek Tamm, kultuuriloolane ja sotsioloog Aili Aarelaid-Tart ning raamatu keeletoimetaja Helju Vals. Loeti ette ühe E. Janseni viimase akadeemilise õpilase Bradley Woodworth’i (USA) kiri. Oma tähelepanekuid raamatu lugemisest esitas ka allakirjutanu, kes toimetuse ettepanekul sõandab neid mõnevõr-

ra laiendatult ja tihendatult ka Tuna lugejatele tutvustada.

Kui 1949. aastal Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituuti tööle võetud noor naisteadur – kelle ideoloogiline küpsus ideoloogiavalvurite silmis soovida jättis – viidi kolhoseerimise uurimiselt üle Fr. R. Kreutzwaldi vaadete jälgimisele, olid instituudi juhid teadlikult või mitte teinud targa otsuse. Noor inimene ise võitis rohkem, kui ehk tollal arvatagi oskas. Ka ideede maailmast oli siis kirjutada raske, kuid ometi parem kuritegeliku võimu hävitustöö õigustamisest.

Hiljem hindas Ea Jansen oma kandidaaditööd “Fr. R. Kreutzwaldi filosoofilised ja ühiskondlik-poliitilised vaated” (1954) kriitiliselt kui ajastuomast lihtsustavat käsitlust, kus teadlikku moonutamist siiski ei esinenud. Nagu mitmed teisedki, püüdis ka Jansen kasutada neid vähe-seid võimalusi, mida umbusaldav režiim ja selle teadusjuhid teinekord lihtsalt ettenägematuses jätsid uurivale vaimule. Dogmaatikutel rünnakute vastu püüti kaitsta ajaloolisi isikuid, põhjendada rahvusliku liikumise uurimise vajadust, ja veelgi laiemalt: vanema (“oktoobrielse”) ajalooa tegelemist üldse.

1953. aastal oskas Ea Jansen rehabiliteerida Saaremaa valgustaja Johann Wilhelm Ludwig Luce. 1968. aastal kirjutas ta rahvuslikust vabanemisest kui C. R. Jakobsoni eesmärgist. Ta ei jätnud mainimata ka “eestlaste maja” – Jakobsoni metafoorselt väljendatud kaugemat ideaali (C. R. Jakobsoni “Sakala”. Tallinn, 1971, lk. 234). Jakobsoni poliitiliste unistuste kõrgeim piir – mida suur rahvamees selgelt välja öelda ei saanud – erutas Jansenit väga. Mõningaid Sakala toimetaja poliitilisel kaelamurdvaid vihjeid kandis ta aastakümneid meele ja mõttes. Nende kirjapanemisega pidi ta aga olema veelgi ettevaatlikum kui Jakobson sada aastat varem. Ühe Jakobsoni peenelt maskeeritud eestlaste tulevikunägemuse leiame kõnesolevas raamatus leheküljel 402.

Kord uue sajandi algul, kui jutt läks raamatule “Carl Robert Jakobson muutuv asjas” (Tallinn, 1987), ütles Jansen, et selle teosega võib ta põhiliselt rahule jääda. Jakobsoni elu võitlusliku külje kõrval on selles rohkesti ruumi antud uutele eesmärkidele, muutuva kultuuripildi ja ühiskonnaelu nähtustele. Just viimati nimetatud valdkonnas algas järgnenud aastatel väsimatu töö. Humanitaaridele lõpuks avanenud loomisvabadust tuli kasutada, seda tegid mitmed teisedki 1920. aastatel sündinud teadlased. Nii tulemuslikult siiski vaid üksi-

kud. Jansen meenutas, et nooremas eas oli ta leidnud rohkesti aega baltisaksa ajakirjanduse ja muu trükisõna lugemiseks. Nüüd, kus uurimine avardus eestlaste ideedelt ja rahvuslikult võitluselt kogu sotsiaalse tegelikkuse moderniseerimisele, kulub kunagi loetu eriti ära. Avaldusi ju uued nähtused ja euroopalikud mõjud kõigepealt kohalikus saksa kultuurisfääris ja saksa keeleruumis.

Ea Jansen koondas keskealisi ja nooremaid ajaloo- ja kultuuriuurijaid uute ülesannete lahendamisele. Koos Jaanus Arukaevuga koostas ja toimetas ta artiklikogumiku "Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini" (Tallinn–Tartu, 1995), mis pälvis esimesena ajaloo aastapreemia. Kodanikuühiskonna ja avalikkuse kujunemise aspektist vaadates paistis minevik teisiti. Ühiskonna kaks poolust, sakslased ja eestlased, ei seisnud vastakuti, vaid olid mõlemad teel, liikumas millegi uue, ja nimelt kodanikuühiskonna poole. Neid oli kergem kujutada terviku – olgugi vastuolulise terviku – osadena.

Ilmusid Janseni õpilaste ja kolleegide Mart Laari, Indrek Jürjo, Ants Heina jt. sisukad monograafiad. Halvenevast tervisest hoolimata jätkas Jansen pingelist tööd. Nüüd oli eesmärgiks raamat, mis valgustaks eesti rahvuse kujunemist sügavamalt, laiemas kontekstis ja konfliktiteooriate liigrakendamisetä. Eriti kõitis teda eesti ja baltisaksa kultuurisfääride põimumine. Käsikiri oli peaaegu valmis, kui autor jäädavalt lahkus. Tänu Tõnu Tannbergi, Jaanus Arukaevu ja Helina Tammani tööle ja ettevõtlikkusele jõudis raamat lugejateni.

Ea Jansen on korduvalt öelnud, et eesti rahvuse sünni 19. sajandil oli omamoodi ime. Oma viimases raamatus kirjutab ta rahvusluse tekkest kui protsessist, mida on ülimalt raske ratsionaalselt seletada (lk. 26). Ometi on see väljakutse, mis ei jäta ükskõikseks ühegi maa teadlasi. Eestis andis sellele väljakutsele mõõdnud sajandi esimesel poolel parima vastuse Hans Kruus, sajandi teise poole rasketes oludes jätkas vaikima sunnitud eelkäija tööd kõige tulemuslikumalt Ea Jansen.

Kui kahesaja aasta jooksul ühe väikese rahvaga korduvalt juhtub, et täiesti võimatuks peetu saab tõeluseks, siis pole üllatav, et ka eluagtsel ajaloo teaduslikul mõtestajal tulevad keelele sõnad "ime" ja "müsteerium". Kuidas kujunes eestlase enesetunnetus, kuidas kujunes isamaa mõiste, kuidas eestlaste isamaa kujutus sai niivõrd konkreetseks, intensiivseks ja võimsaks, et tegi lõpuks ümber Euroopa poliitilise kaardi

– nendele küsimustele ei suudagi ajalooteadlased üksi vastust anda, need jäävad alati filosoofide ja kirjanike ette. Ea Jansen on kirjutanud kodust ja isamaast, Eesti loodusest kui eestlaste ajaloo vaikivast tunnistajast, omariikluse eeldustest. Mitme aastakümne vältel oli ta meie parim rahvusteoreetiline kirjanduse ja Euroopa "saatusekaaslaste", s. o. omariikluse väikerahvaste ärkamise tundja. Kindlasti oleks meil tarvis rohkem teada ka Aasia ja Aafrika rahvaste rahvuslikku liikumist.

Lugedes Janseni viimast raamatut, tekkis mõte, et selle pealkiri võinuks sama hästi olla "Eestlane ja balti(eesti?)sakslane muutuv asjas". Sest võrdse sümpaatia ja põhjalikkusega käsitleb ta mõlema rahva elu. Raamatule on ette heidetud (vt. Kersti Lusti arvustust kultuurilehes Sirp 19. oktoobrist 2007), et pilt baltisaksa mõisnikust on ühekülgsest positiivne, eriti kummastav tundus kriitikule "püüd "rehabiliteerida" baltisaksa mõisnike käitumist ja tegemisi XIX sajandi esimesel poolel, mille tõttu ei joonistu viimaste kahetine roll välja küllaldase selgusega". Loomulikult oli mõisnike seas ka joomareid, määrtsejaid, hasartmängijaid, peksjaid ja piinajaid – nii nagu tunnustavad Johann Wilhelm Krause ja Johann Christoph Petri. Oli nürimeelseid konservatiive. Janseni õigustuseks võib meenutada, et ta ei kirjutanud kõikehõlmavat üldkäsitlust, vaid hoopis raamatut ühiskonna uuenemisest. Sellest ka niisugune aine- ja lähemalt kujutatud isikute valik (näiteks Carl von Bruiningk ja Hamilkar von Fölkersahm). Ka eesti pool on esindatud positiivsete tegelastega, autor ei portreteeri ei Suija Pärti ega ühtki sadistist mõisasundijat.

Kindlasti väärrib uurimist ja edasistki arutlemist küsimus, kuidas saab baltisakslaste "ebapiisava moderniseerimise" kirjutada tsaarivalitsuse tsentraliseerimis- ja venestuspoliitika arvele ja kas olid "nii tsaarivõimud kui baltisaksa eliit ühtviisi demokraatia ja eestlaste enesemääramise vastu ning käsitlesid eestlasi etnograafilise materjalina" (K. Lust). Tänapäeva inimeses tekitab häämasust iseenesestmõistetavus ja enesekindlus, millega rüütli enamusele maapäeval otsuseid langetas. Mõtlemata, et nad esindasid vaid killukest elanikkonnast. Võib aga olla, et nad ei püüdnudki kedagi teist esindada. Nad ehk leidsid, et nemad olidki "maa", mitte lihtsalt ei esindanud seda, nad ei representeerinud võimu mitte rahva "eest", vaid rahva "ees", nagu arvas Jürgen Habermas (J. Habermas. Avalikkuse struktuurimuutus. Kunst, Tallinn 2001, lk. 58).

Milleks oli siis maapäevale veel tarvis rahva esindajaid? Väita, et eestlaste haridustase ei küündinud selleni – nagu siiani vahel tehakse –, ei ole muidugi õige. Loetagu vaid O. W. Masingu kirju J. H. Rosenplänterile: kui palju arukaid ja elu tundvaid talumehi oli üksnes Masingu tutvusringkonnas. Lisaks mitmed ülikooliharidusega eestlased, kes kodumaal rakendust ei leidnud. Küsitav on muidugi, kas võime nõuda oma 19. sajandi kaasmaalastelt arusaamist, et eri ühiskonnakihtide elumaailmade sügavaimgi erinevus ei saa olla õigustuseks võimu monopoliseerimisele. Võimu jagamine (*resp.* osaline loovutamine) on raske asi, mida lükatakse tavaliselt viimase võimaluseni edasi. Ning suhe (mis oli pealegi ka alluvussuhe) Vene võimuga rikkus paratamatult Balti aadlikke, kes olid küll Euroopas, kuid paljud neist siiski ainult ühe jalaga. Nii baltisaksa aadlivõim kui ka valitsev Vene režiim olid seotud ja jagasid saatust, mida nad väärtsid. Oma üldiselt väga tunnustavas retensioonis ütles K. Lust õigesti, et raamatu suur vooorus on haarata ühiskonda tervikuna, vastastikustes seostes. See on süsteemne käsitlus, põhjalikult erinev omaaegsetest konfliktipõhistest konstruktsioonidest.

K. Lust on teraselt märganud, et Jansen ei ole oma argumentatsioonis seoses baltisakslastele, eriti aadlile antavate hinnangutega päris järjekindel. See on tõesti nii, ent ehk juhib autor siin lugejat järeltulele: ei maksa võrdsustada (või samastada) Balti aadlivõimu ja baltisakslasi.

Ea Jansen oli allakirjutanule hea nõuandja 19. sajandi eesti rahvusliku haritlaskonna ajaloo uurimisel, millele Toomas Karjahärm lisas 20. sajandi alguse käsitluse. Oma suures monograafias on Jansen meie tööd kasutanud mitmel korral, ühtlasi lülitanud selle laiemasse konteksti, sidunud baltisaksa haritlaskonnaga ja paigutanud mõnes osas veelgi avaramale tagapõhjale. Nii on kujunenud kindel alus Eesti haritlaskonna edasiseks uurimiseks ja suurema sünteesini jõudmiseks. Eestlaste harimise küsimused oli valdkond, mis Ea Jansenit alati huvitas. Haridusest sõltus rahva tulevik. Milliseid mõtteid arendasid ja millist poliitikat ajasid siin baltisakslased, seda aitab uus raamat paremini mõista ja on väga vajalik kõigile hariduse ajaloo tegelejatele. Muuseas võiks raamat innustada noori venestusaja kooli uurimisele, seda pidas ka Jansen väga aktuaalseks.

Kiitust väärivad raamatu toredad illustratsioonid (valinud Liina Lõhmus), mis haakuvad autori mõttega ja jäävad kauaks meelde. Näiteks

“Vana kooliõpetaja laulmas” (1869) või “Moonakas raamatut lugemas”.

Järeloõnas arvab J. Arukaevu, et loodetavasti väljendab raamat parimal moel Ea Janseni ajaloovisiooni. Ühtlasi juhib ta tähelepanu mitmele olulisele, meie kirjanduses seni puudunud mõttele, reale probleemidele, mis võiksid olla töösuundadeks järgmiste põlvkondade ajaloolastele. Allakirjutanu meelest kinnitab raamat, et Ea Jansen tõusis Eesti sotsiaal-, kultuuri- ja mentaliteediajaloo uurimist 20. sajandi teisel ja käesoleva sajandi algul kõige enam edendanud teadlaseks. Ühes teoses on ometi võimatu pakkuda kogu oma elutöö kvintessentsi. Niivõrd seotud on ajaloolase iga raamat selle kirjutamisaja vaimse ja poliitilise tegelikkusega. Loodud minevikupilt on ainulaadne, samuti esitatud materjali struktuur. Ses mõttes sarnaneb ajaloo teaduslik tekst kunstiliselega. Nii ei saa ka Ea Janseni viimane raamat varjutada eelnevaid, ei saa meile ega tulevastele uurijatele asendada kogu tema väärtuslikku loomingut.

Väino Sirk